

ВПЛИВ РЕЛІГІЙНИХ НОРМ НА СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ В УКРАЇНІ

Правові приписи відображаються у відповідних формально-юридичних джерелах права в результаті нормотворчої діяльності уповноважених державних органів, а також у процесі спонтанного правотворення. Зокрема, звичаї, доктрини, принципи, релігійні норми з часом можуть ставати юридичними: властиве для них мовне або символічне вираження може набувати юридично закріпленої форми. Як зазначав П. Л. Карасевич, «...право на перших ступенях розвитку народів приймає іншу форму, доступнішу для розуміння простих людей. Ця форма полягає в почуттєвих, відчутних для всіх образах, у фізичних, реальних знаках, що вражають уяву і впадають в око» [1, 70–71].

Закріплення правових приписів супроводжується їх юридичною формалізацією, використанням засобів законодавчої техніки та офіційним характером самої діяльності щодо формування їх змісту та зовнішньої форми. С. Л. Зівельми слушно зазначав, що «норма права не існує і не може існувати поза джерелом права — оболонки буття правової норми» [2, 9]. «Визначаючи початки правового регулювання, джерела концентрують і розподіляють енергію правової матерії по основних інститутах і галузях права» [3, 11].

У різних правових системах використовуються джерела права, які склалися історично. Складовими українського права ще з давніх-давен стали світське (державне), звичаєве (народне) і канонічне (церковне) право. На відміну від класичного менталітету народів, що мали стійку державність, спроможність до політичної самоорганізації, визначеність території, державно-інституційні структури, що охоплюють єдиною системою все населення [4, 117], український народ не мав історичних умов, внутрішніх факторів, у тому числі політичних, для державного формування, хоча і робив спроби їх створення. Для менталітету українського народу властивий неklasичний характер державно-правової традиції [5, 13]. Внаслідок бездержавного або напівдержавного розвитку народу протягом цілих століть, в його менталітеті затвердилися стійкі самоврядні якості, що залишалися не витребуваними, але можуть бути корисними в сучасній практиці державного будівництва і формування правової системи України.

Протягом останніх десятиріч питання впливу релігійних інституцій на суспільство в тому чи іншому аспекті досліджувалися у працях В. Гараджі, Ю. Левади, О. Сухова, І. Яблокова та інших. Значний внесок у розвиток цієї тематики зробили українські релігієзнавці М. Бабій, В. Бондаренко, В. Єленський, А. Колонний, Б. Лобовик та інші. Праці вчених-правознавців присвячені різним аспектам взаємодії релігії і права, зокрема проблемам свободи совісті та віросповідання (Н. Придворов, Є. Тихонов), відносинам держави і церкви (Г. Сергієнко) тощо.

В умовах сьогодення автори залишають поза увагою дослідження релігійних початків джерел права, аналіз релігійних норм у системі джерел і форм права України, їхній вплив на формування та розвиток права України, вважаючи, що релігійні догмати — це основні джерела переважно мусульманського права. Але, на наш погляд, вплив релігійних норм на право відчувається і в тих країнах, де церква відокремлена від держави.

Демократизація суспільства, яка відбувається в Україні з початку 90-х років ХХ ст., зумовила зростання духовної свободи людини, що мало наслідком природне зростання рівня релігійності населення, збільшення кількості діючих в країні релігійних організацій, посилення впливу релігійних структур на соціальні процеси. Усе це призвело до своєрідного «релігійного ренесансу» в пострадянській правничій, філософській, соціологічній та політологічній літературі.

Після набуття Україною незалежності держава санкціонувала дотримання деяких традиційних релігійних правил, а також законодавчо закріпила відповідні санкції.

«Звернення до біблейської традиції як носія і ретранслятора базисних смислових структур архетипичного характеру, властивих європейській культурі, актуалізує дослідження біблейського, перш за все старозавітного, права як джерела нормативних моделей, що вплинули на процес формування сучасної правової культури... Старий Завіт — найважливіша складова первинної морально-правової нормотворчості, де універсальні етичні істини органічно поєднані з принципами практичної моралі і законопокірної поведінки» [6, 87–88]. Справедливо зазначено, що в нашій юридичній літературі відсутні розробки «старозавітного права» [7, 20], не кажучи вже про дослідження його впливу на становлення та розвиток євразійської правової сім'ї. Адже без цього практично неможливо сповна зрозуміти особливості сучасного українського права, національної правової системи, що створювалася й розвивалася на основі столітніх релігійних, національних, історичних і соціальних традицій і звичаїв [8, 166].

Гене́за української нації, яка відзначається багатоетнічністю і багатоконфесійністю, полягає у високій духовності, релігійності. На київському ґрунті, як слушно зазначає П. Яроцький, творився, власне, руський, тобто український синтез християнства. Проте історичні реалії після втрати української державності та внаслідок перебування її під владою іноземних держав постійно вимагали певної кореляції державно-церковних відносин [9, 19].

Відомо, що українська культура, фольклор ґрунтуються на вірі, на дотриманні Божих заповідей. Національний дух права України перебуває в постійному діалозі з християнським вченням. Цей духовно-інтелектуальний вид культури українців постійно зазнавав утиску від різного роду колонізаторів [10, 245].

Вітчизняна історія знає чимало свідчень про вплив християнства, а отже й релігійних норм на формування та розвиток права, про факти безпосереднього відображення багатьох релігійних настанов у законодавстві нашої держави. Так, наприклад, за часів правління Володимира окреме місце серед пам'яток

княжого законодавства (а отже, й державного права) займають церковні статути, які містили норми канонічного та церковного права. Джерелами виступали кормчі книги — «Номоканон» та різноманітні церковні постанови й статuti. Важливими серед них є: церковний статут Володимира Святого та церковний статут Ярослава Мудрого (X–XI ст.), які містили норми про шлюбно-сімейні відносини, злочини проти церкви, моралі та сім'ї [11, 14]. В цих статутах визначалась юрисдикція церковних органів і судів, обумовлювався церковний судовий імунітет; передбачалося покладання на церковні установи контрольних функцій, окреслювалася церковна юрисдикція над певними справами, визначалося коло «людей церковних», на яких поширювалася юрисдикція церковних судів за всіма видами справ тощо [12, 17]. Церковне право самобутне по відношенню до права якої держави чи політичного утворення [13, 12].

Протягом другої половини XIV — першої половини XVI століття українські землі опинилися під владою Великого князівства Литовського та Польського. Найбільш відомим католицьким джерелом права, який діяв у Великому князівстві Литовському, був «Звід канонічного права» (1532). За часів існування Запорізької Січі серед пам'яток права можна назвати «Українське церковне право», норми якого, хоча й не знайшли законодавчого закріплення щодо регулювання певного кола суспільних відносин, проте були обов'язковими для дотримання та виконання всіма суб'єктами козацтва [14, 43–127].

Підтвердженням впливу релігійних норм на прийняття світських правових норм є зміст норм постанов Соборного Уложення 1649 року, у порівнянні з Прохіроном та Еклогою. Наприклад: 1) «зловмиснення проти особи Государя» — розділ II, ст. 1 Уложення — Прохірон т. 39 розділ 10; 2) «другий шлюб за наявності першого визнається недійсним» — Еклога т. 17 сар. 35 — розділ XX, ст. 84 Уложення тощо [15, 14]. Так, будь-які розпорядження та заходи церковного уряду мали для підданих не тільки церковно-юридичне зобов'язання, а й державно-юридичне, наче вони походять від державного уряду [16, 23].

У другій половині XVI століття посилюються переслідування православних, відбувається зниження вагомості православної церкви у суспільстві. З другої половини XVII століття державна влада все більше намагалася поставити церкву під свій контроль. Боротьба між державою та церквою за сфери впливу тривала майже до початку XVIII століття. Хоча продовжує зберігатися вплив релігійних норм та ідей під час укладання «Зводу законів Російської імперії» (1832) та «Уложення про покарання кримінальні та виправні» (1845). Укази й закони, що стосувалися церкви, становили том I «Зводу законів Російської імперії». Відповідно до «Уложення про покарання кримінальні та виправні» (1845) передбачалося застосування церковних покарань як додаткових (публічна епітім'я, переконання) [17, 375]. У цей період зростає значення нормативно-правових актів, виданих органами державної влади, а використання релігійних норм зводиться до мінімуму. За часів радянської влади, 1929 року, посилювався контроль місцевих органів влади за церковними приходами. Поширювалася атеїстична пропаганда. У подальшому становленні правової системи України використання релігійних норм не відбувалося. Тільки в середині XX століття

правотворча діяльність почала розглядати релігійні норми з позицій моралі й справедливості.

Релігійні норми, як і правовий звичай, можуть створюватися безпосередньо в процесі суспільної практики й існувати у вигляді соціальних норм, які не мають юридичного значення (тобто є своєрідною формою регуляції поведінки людей у суспільстві). Проте в результаті багаторазового повторення у часі та просторі вони набувають певної стійкості, закріплюються у досвіді соціальної групи і перетворюються на загальнообов'язкові та загальновизнані правила поведінки, що відповідають потребі охопити таким правилом певні види суспільних відносин. Релігійні норми (як і правовий звичай) можуть бути санкціоновані державою шляхом офіційного закріплення їх у нормативних актах з метою використання для врегулювання певних суспільних відносин та забезпечення нею. Тому наша позиція полягає у тому, що релігія відіграє суттєву роль в житті і збалансованому існуванні суспільства і, зрештою, що наявна соціально-релігійна система може відчутно впливати на формування і функціонування системи правової. Адже суспільні відносини впорядковуються на основі єдиного ціннісно-світоглядного фундаменту і ствердження конкретних стандартів взаємного сприйняття людьми одне одного та їх взаємної поведінки (релігія є чинником, який визначає людські думки, почуття, поведінку через обов'язкові правила і стандарти і відповідно впорядковує конкретне соціальне середовище в цілому).

У світлі зазначеного, вважаємо за необхідне навести декілька прикладів із чинного законодавства. Так, у преамбулі Конституції України зазначено, що Верховна Рада України від імені Українського народу... усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями... приймає цю Конституцію — Основний Закон України». У ст. 11 Конституції України встановлено, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичній свідомості, традиціям і культурі, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Частина 1 ст. 35 Конституції України проголошує, що кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність[18]. Положення даної статті відповідають змісту ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і ст. 9 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини. Вказане право у ч.1 гарантується державою всім особам, які перебувають в Україні, а не лише власним громадянам. Дана стаття спрямована на об'єднання українського народу, на усунення поділу на віруючих та атеїстів, на надання кожному, незважаючи на його ставлення до релігії, рівних прав та можливостей, на прищеплення суспільству віротерпимості, а загалом на забезпечення взаєморозуміння, спокою та злагоди серед усього населення, що є одним з основних чинників у процесі демократизації. У ч. 4 ст. 35 Конституції України зазначено, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків

перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою. Чинним законодавством встановлено [19], що альтернативна служба — це державна служба поза збройними силами чи іншими військовими формуваннями. Право на альтернативну (невійськову) службу як вид виконання загального військового обов'язку мають за наявності істинних релігійних переконань громадяни України, які належать до діючих згідно з законодавством релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю та служби у збройних силах. Важливість забезпечення здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підкреслюється і тим, що законодавець передбачив у статтях 161, 178–181 Кримінального кодексу України кримінальну відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії; за пошкодження релігійних споруд чи культових будинків; за незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь; за перешкоджання здійсненню релігійного обряду; а також за посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів [20]. Статтею 73 Кодексу законів про працю України передбачено встановити такі святкові дні: ...7 січня — Різдво Христове. Робота також не провадиться в дні релігійних свят: 7 січня — Різдво Христове, Пасха (Великдень), Трійця. У ч. 2 ст. 73 Кодексу законів про працю України зазначено, що за поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні» [21].

При вирішенні питань праворозуміння в нову епоху не можна пройти повз питання про релігійний вимір права, оскільки Г. Берманом справедливо відзначено, що в праві зберігається не тільки традиція, але й віра у Всевишнього, що освячує шлях праву в соціальному світі і «щоразу, коли суспільство виявляється у кризі, воно інстинктивно звертає свої погляди до джерел і шукає там знамення» [10, 247]. Ю. В. Тихонравов зазначає, що «...будь-яке право є, кінець кінцем, підсумком еволюції релігійних підстав людської активності. У релігії криється гранична основа, кінцеве джерело всякого права... самий природний і логічний шлях духу в право лежить через послідовність релігія — мораль — звичай» [22, 22]. «Концептуальні положення Православної церкви, — наголошує Ю. М. Оборотов, — відповідають ідеї суб'єктивного права і юридичного обов'язку як визначальних характеристик права, вони націлюють не тільки на подальший розвиток прав і свобод, але й привертають до проблеми юридичного обов'язку як найважливішої складової буття нашої цивілізації» [6, 94].

У зв'язку із зазначеним, на особливу увагу заслуговує дане Ю. М. Оборотовим визначення права: «Право — це історично сформована, морально обґрунтована і релігійно вивірена, легалізована нормативна система, розрахована на загальне визнання (легітимацію) і відповідну поведінку людей, організацій, со-

ціальних спільнот, що використовує процедуру, формалізоване рішення і державний примус для запобігання й вирішення конфліктів, збереження соціальної цілісності» [23, 21]. Розвиваючи цей підхід в осмисленні сучасного правопорядку, А. Ф. Крижанівський наполягає, що «сучасний правопорядок — це економічно доцільний, морально обґрунтований і релігійно вивірений правопорядок. Моральні і релігійні витоки правопорядку забезпечують його надійність і усталеність і додаткову легітимацію в очах суспільства» [24, 128–129].

Отже, специфічними ознаками релігійних норм, які формалізовані в юридичних джерелах права України, є те, що обов'язковість їх виконання виникає через надання їм державного захисту шляхом санкціонування (визнання) та забезпечення засобами примусу. Можливість поширення впливу релігійних приписів на суб'єктів суспільних відносин реалізується шляхом посилання на релігійні норми у статті закону. Цими ознаками також є: зафіксованість в офіційному документі (формальна визначеність); нормативність та імперативність у регулюванні релігійних відносин; тривалість дії у часі, просторі й за колом осіб, що сповідають певну релігію; чинність релігійних норм пов'язана з певною процедурою їх прийняття; спрямованість на регулювання широкого кола релігійних відносин, з відповідним відображенням релігійних інтересів учасників суспільних відносин; змістовність — релігійні правила поведінки загального характеру, дія яких поширюється на невизначене коло суб'єктів релігійних відносин; неможливість їх довільної зміни; закріплення, переважно, обов'язків.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що наведені положення свідчать: релігійні норми мають достатньо підстав вважатися не тільки історичними пам'ятками (правовою спадщиною) та початком вітчизняної правової системи, а, на підставі визначених у них ознак формальності, набувають статусу формально-юридичних джерел права України. У межах цієї статті досліджені лише найбільш загальні аспекти проблеми. Але окремого осмислення потребують функціональні особливості нормативної та релігійної систем, релігійне праворозуміння як окремий вид інтерпретації права тощо. Вважаємо, що аналіз зазначених проблем сприятиме більш об'єктивному розумінню ролі права у сучасному світі, однією з важливих детермінант розвитку якого залишається релігія.

Література

1. Карасевич П. Л. Гражданское обычное право Франции в историческом его развитии. — М., 1975.
2. Зиве С. Л. Источники права. — М., 1981.
3. Вовленко П. П. Источники и формы права: Учеб. пособие. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004.
4. Кизима В. «Незалежність від» чи «незалежність для». Маргінальна сутність ментальності України // Вісн. — 1993. — № 9.
5. Скакуп О. Ф. Правова система України на правовій карті світу: Доп. № 1. — Х.: Еспада, 2004.
6. Оборотов Ю. П. Традиции и позации в правовом развитии: Монография. — О.: Юрид. л-ра, 2001.
7. Головащенко С. Право в Ветхом Завете // Религия и право. — 2000. — № 4.
8. Пархоменко Н. Джерела права в Україні // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. /

- Відп. ред.: Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. — К., 2003. — Т. 1: Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології.
9. Яроцький П. Об'єднані сдиною долею українського народу (українське православ'я і греко-католицизм) // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: Матеріали міжпар. наук. конференції, Київ, 28–30 верес. 1994 р. — К., 1996.
 10. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень: Монографія. — О.: Юрид. л-ра, 2006.
 11. Історія українського права / За ред. О. О. Шевченка. — К., 2001.
 12. Устав святого великого князя Владимира о церковных судах и десятинах. — Пг., 1915.
 13. Ципиц В. А. Церковное право. — 2-е изд. — М.: МФТИ, 1996.
 14. Хрестоматія в історії держави і права України: Павч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копилецько, В. М. Кривопис, В. В. Свиступов, Г. І. Трофачук. — К., 2003.
 15. Чмеричская В. В. Влияние византийского права на древнерусское и российское законодательство X–XVII ст.ст.: Опыт сравнительного анализа: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2004.
 16. Боровой Д. Д. Каноническое (церковное) право как нормативная система социально-правового регулирования: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Ставрополь, 2004.
 17. Исасв И. А. История государства и права России: Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2001.
 18. Конституція України (із змінами і доп.). — К.: Атіка, 2006.
 19. Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12.12.1991 р.
 20. Кримінальний кодекс України. — Х.: Одиссей, 2005.
 21. Кодекс законів про працю України. — Х.: Інформ.-правовий центр «Ксипол», 2004.
 22. Тихомиров Ю. В. Судебное религиозное: — М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998.
 23. Оборотов Ю. П. Теория государства и права (прагматический курс): Экзаменационный справочник. — О.: Юрид. л-ра, 2004.
 24. Крижанівський А. Ф. Етатистська парадигма і концепція сучасного правопорядку як вектори правового розвитку // Визначальні тенденції розвитку державності і права: Зб. наук. пр. міжпар. наук.-практ. конф. «Треті Прибузькі юридичні читання» / За ред. В. І. Терещівського, О. В. Козаченка. — Миколаїв, 2007.

Анотація

Сидоренко О. М. Вплив релігійних норм на становлення правопорядку в Україні. — Стаття.

Релігійні норми мають достатньо підстав вважатися початками вітчизняної правової системи, вони набувають статусу формально-юридичних джерел права України. У межах цієї статті досліджені лише найбільш загальні аспекти проблеми. Але окремого осмислення потребують функціональні особливості нормативної та релігійної систем, релігійне праворозуміння як окремий вид інтерпретації права тощо.

Ключові слова: релігійні норми, джерела права, сучасний правопорядок.

Summary

Sydorenko O. M. Influence of Religious Norms on the Legal Order Creating in Ukraine. — Article.

Religious norms must enough grounds to be considered as the source of the domestic legal system, they acquire status of formal sources of law in Ukraine. Within the limits of this article the most general aspects of problem are investigational only. But the functional features of the normative and religious systems need in a separate comprehension, religious law understanding, a separate type of interpretation of law etc.

Keywords: religious norms, sources of law, modern legal order.